

Les Canàries: un protectorat català durant el segle XIV (I)

Les Canàries abans de l'arribada de mallorquins i catalans

Segurament, les Canàries eren conegudes pels fenicis, però no en tenim cap prova positiva. En fonts gregues trobem esment d'unes illes Afortunades, les mateixes que s'esmenten en fonts romanes. Plini *el Vell* parla d'una exploració sistemàtica de les illes feta per ordre de Juba II, rei de Mauritània, l'any 40 a.C. S'hi refereix com a Illes Afortunades. També trobem en Plini, per primera vegada, el terme Canària, nom que faria referència a dos grans mastins que els enviats de Juba hi van capturar i que van endur-se'n a Mauritània. Sembla, però, que aquesta etimologia del llatí *canis* no tindria cap fonament i que potser podria provenir de l'etònim nordafricà *canarii* que correspondria a un grup bereber de la zona nordoccidental del continent africà o de l'adaptació d'algun terme berber. Pomponi Mela, geògraf hispanoromà és el primer que les situa correctament en un mapa. Plutarc, a la seva *vita* de Sartori, ens informa que el general havia pensat retirar-s'hi.

Els romans, que van ocupar el nord d'Àfrica, haurien visitat ocasionalment les Canàries, entre els segles I i IV després de Crist, com indicarien algunes àmfores trobades a l'illa de Lanzarote.

Durant l'alta edat mitjana, des del segle IV fins al XIII sembla com si les illes desapareguessin de la història. L'únic testimoni documental d'aquesta època, d'altra banda molt dubtós, és el famós viatge de Sant Brandà, monjo irlandès dels segles V i VI, imbuït en la tradició missionera irlandesa, protagonista d'un viatge semillegendari a la recerca del paradís, recollit en el relat *Navigatio Sancti Brandani* escrit als segles X o XI. En aquest viatge el sant i els seus companys van fer cap a diverses illes una de les quals, l'illa de Sant Brandà, seria identificada, entre d'altres candidates, amb una de les illes Canàries. La llegenda va agafar molta volada durant l'edat mitjana i, posteriorment, durant els segles XVI, XVII i XVIII, va tenir tanta força a les Canàries que es van arribar a organitzar algunes expedicions de descoberta.

A finals del segle XIII, els mariners mediterranis disposen d'una sèrie d'avenços tecnològics: l'agulla imantada, que permet saber on és el nord, unes millors tècniques cartogràfiques i el timó. Aquestes millores permeten als vaixells, navegar lluny de la costa, dia i nit, darrere un rumb escollit pel seu capità, la qual cosa els permet emprendre, amb més seguretat, aventures impensables fins a aquell moment. La controvèrsia sobre quins pobles europeus van ser els primers a aplicar-les està servida, però el problema sembla quedar reduït a italians i catalans.

És un lloc comú de la historiografia oficial convenir que, abans que els catalans, van viatjar per aquella zona de l'Atlàntic els genovesos, competidors tradicionals dels catalans durant tota l'edat mitjana. A finals del segle XIII (el 1291), una expedició comandada pels germans Ugolonino i Vandino Vivaldi va partir de Gènova amb la intenció d'arribar a l'Índia per occident, aprofitant els avenços tecnològics esmentats. Financada per Teodoro Dòria, va costejar la costa marroquina fins a travessar l'estret de Gibraltar i, a partir d'aquí, se'n va perdre el rastre. Es creu que l'expedició va veure o va tocar les Canàries, però tot es basa en testimonis indirectes com les que dona

l'eclesiàstic i historiador del segle XVIII, José de Viera y Clavijo que en les seves *Noticias de la Historia General de las Islas Canarias* que esmenta que Petrarca cita una tradició local que diu que els Vivaldi van arribar a les Canàries.

La següent fita genovesa la protagonitzarà un tal Lancelloto Malocello, que segons alguns, hauria sortit de Genova el 1312 per anar a la recerca dels desapareguts Vivaldi. Hauria arribat a l'illa de Lanzarote (que la posteritat batejaria amb el seu nom) i hi hauria restat uns 20 anys, fins que una revolta indígena l'hauria foragitat. Els testimonis que avalarien la veracitat d'aquesta expedició serien les cròniques de la conquesta normanda de Joan de Bethencourt cent anys més tard, que esmenten que la fortalesa de Guanapay, construïda per Lancelloto durant aquella revolta, era encara visible i, el mapa d'Angelí Dulcert, cartògraf mallorquí, datat del 1339, que seria el primer en esmentar l'illa com a illa de Lanzarotus Malocellus.

Poc després, el 1341 tenim informació d'una nova expedició, en aquest cas per iniciativa del rei de Portugal. Dues naus dirigides pel genovès Nicolosso da Recco i el florentí Angiolino del Tegghia de Corbizzi i amb una tripulació, florentina, genovesa i "espanyola" arriben a les Canàries i s'hi estan 5 mesos. De nou, les fonts sobre l'expedició són literàries. És Bocaccio que fa un retrat dels guanxes, basant-se en les dades que, per carta, li havia donat da Recco. Ens sorprén la descripció dels indisgenes com a alts, rossos i d'ulls blaus, una part dels quals viu en casetes amb jardí, en ciutats i poblats, tenen reis, sacerdots i, fins i tot, embalsamen els morts.

Observem que totes aquestes expedicions tenen algunes característiques comunes:

- Les fonts a través de les quals tenim notícia són indirectes i més aviat literàries.
- Són fonts, sovint, *a posteriori*.
- En totes elles hi tenen un paper destacat mallorquins. Efectivament:
  1. l'expedició dels Vivaldi fa cap a Mallorca per enrolar-hi pilots mallorquins
  2. El testimoni principal de l'expedició de Lancelotto Malocello és el mapa d'Angelí Dulcert, cartògraf mallorquí.
  3. Els "espanyols" de l'expedició portuguesa són, ni més ni menys, súbdits del comte de Barcelona.

Les Canàries: un protectorat català durant el segle XIV (II)

Mallorquins i catalans a les Canàries: la gènesi d'un protectorat

La primera notícia documentada (atenció! amb un document contemporani de caire administratiu i no literari) d'una expedició europea a les illes Canàries és del 1342. Aquell any, dues expedicions van partir de Palma rumb a les "illes de Fortuna". La primera la componien dues coques la *Santa Creu* i la *Santa Magdalena*, els patrons de les quals eren, respectivament, Pere Magre i Bartomeu Giges. El capità de l'expedició era Francesc Desvaler, amb els armadors Bartomeu Moragues, Pere Giges i Francesc Albussa. La segona, la componia una sola coca, anomenada *Sant Joan*, el capità de la qual era Domenec Gual i els armadors i companys Guillem Bossa, Guillem Descós, Pere Dalmau, Guillem Maimó, Benet Ramon i Joan Pagà

El títol de capità a favor de Francesc Desvaler va ser expedit a Palma el 16 d'abril de 1342 pel camarlenc Roger de Rovenach, lloctinent del rei Jaume III. No sabem quin va ser el resultat d'aquestes expedicions. Sabem, això sí, per diverses fonts, que els mallorquins i catalans s'hi van establir. Gràcies al testimoni d'un mariner mallorquí, Guillem Jaffe, que hi va participar, així com veurem més tard (indígenes canaris que parlaven català i havien estat instruïts en la fe cristiana per tal de ser utilitzats en l'evangelització dels seus compatriotes, documentats a Mallorca, el 1351).

Ja hem esmentat la primera notícia d'una expedició mallorquina a les Canàries és del 1342. És probable que ja n'hi haguessin hagut d'anteriors perquè sabem que la famosa expedició genovesa de finals del segle XIII (c.1291) s'atura a Mallorca per cercar pilot. També ens fa pensar en aquesta possibilitat el fet que fins no fa gaire es creia que la primera expedició documentada era la de Francesc Desvalers de 16 d'abril de 1342. Avui s'ha documentat, tot i que del mateix any 1342, una d'anterior per una llicència datada de 15 d'abril de 1342 a favor de Guillem Pere i una altra atorgada el mateix 16 d'abril a favor de Bernat de Valls o Desvalls i de Guillem Safont. Juntament amb aquesta, dues més, una d'abril i una altra de maig. Tot plegat fa que alguns historiadors sospitin que, possiblement, els mallorquins haurien estat els primers a obrir la ruta de les Canàries, però que els genovesos, que estaven molt al corrent d'allò que passava a Mallorca –on tenien cònsol i llotja– els haurien desplaçat. Curiosament, els documents sempre parlen de les illes *noveylament trobades*

Quina era la finalitat de les expedicions. Fins fa poc, donada la migradesa de la informació coneguda es pensava que es tractava de simples expedicions mercantils o de cors com les destinades al nord d'Àfrica o Flandes. Les llicències en llatí de l'expedició de Desvalers de 1342 i de l'expedició de Bernat Valls i Guillem Safont, ens permeten conèixer l'autèntic objectiu, que no era cap altre que el de descobriment i conquesta. D'altra banda, el fet que, dels deu llibres de Guiatges o llicències que hi ha al AHM, els permisos per navegar cap a les Canàries es trobin en la correspondència del Governador o Lloctinent general indicaria que no es tractava de simples expedicions comercials, sinó d'expedicions de caire polític que requerien una participació important del poder públic. En aquell moment l'empresa s'hauria fet en nom del rei Jaume III de Mallorca.

Tantes anades i vingudes, tants testimonis i tantes possibilitats de negoci van acabar arribant a oïdes del papat, que creu arribada l'hora d'intervenir-hi. Climent VI des d'Avinyó agafa les regnes de l'assumpte i el 1344 ofereix la corona de les Canàries, amb l'encàrrec de conquerir-les i evangelitzar-les, al dissortat Lluís de la Cerda, membre de la branca reial castellana destronada, refugiat a França on el rei li havia atorgat el títol d'almirall de França. Però Lluís era un príncep sense país al darrera i, a més la decisió del papa no va agradar gaire als grans monarques europeus que se sentiren menystinguts en els seus suposats drets al nou títol. Fou el cas dels reis de Portugal i Castella i, especialment, el seu valedor el rei de França. Per tant, Lluís no tenia els mitjans ni materials ni humans per dur a terme una empresa d'aquesta magnitud. Per què, doncs, el papa li fa l'encàrrec? No ho podem saber del cert. És possible que pensés que sempre li seria més fàcil controlar un príncep feble per treure profit de la conquesta per a l'església que no donar el territori a un rei poderós que podria deixar de banda Roma quan li convingués. Potser va haver de fer equilibris de política internacional, les Canàries estaven a punt d'esdevenir un polvorí similar al que representava Sardenya a la Mediterrània. Escollir un príncep desposseït podia ser una bona solució per no haver de decidir-se per algun dels monarques regnants, fet que li complicaria les relacions amb la resta dels prínceps descartats.

Gràcies a la Crònica de Pere el Cerimoniós i a l'historiador Zurita, sabem que el Cerimoniós li ofereix ajuda i assegura que li brinda tres naus mallorquines. Aquesta oferta s'escau el 1345. Pere no s'ho pensa dues vegades ja que s'han d'aprofitar les possibilitats atlàntiques que havien anat teixint els esforços mallorquins.

El 25 de desembre de 1344, s'entrevisten amb Pere III, l'arquebisbe de Neopàtria Jaume de Patrijk i el cavaller Rudolf de Lofeira que exposen els plans del príncep. L'agost de 1346, Lluís i Pere s'entrevisten a Poblet on el rei català passa l'estiu. Els preparatius s'haurien enllestits cap al 1347. Si aquesta expedició es va dur a terme o no, no tenim dades fiables. Osuna Saviñon, basant-se en un manuscrit de l'Escorial que no s'ha localitzat diu que una de les naus, capitanejada per Àlvaro Guerra, va conquerir l'illa de Lanzarote i que li donà el nom de l'infant. Serra Ràfols considera que cal esperar que apareguin documents fiables que corroborin aquesta versió.

Lluís mor el 1348 i, amb ell, s'esvaeix l'aventura del Principat de la Fortuna, que tot i que, nominalment, passa a la seva filla Isabel i, a través seu, als Medinaceli, ja no serà altra cosa que un títol de ressos grandiloqüents.

Per què el príncep de la Fortuna es decideix per l'ajut català? D'entrada, perquè no podia comptar amb ningú més. D'altra banda cal pensar que, amb tota seguretat, va tenir en compte la tradició i l'experiència dels mallorquins en la navegació per aquelles latituds, a més del record de l'ajut que el seu pare havia rebut dels sobirans catalans en les seves pretensions a la corona de Castella..

No tornem a tenir notícies documentades de Canàries fins el 1351, any en què Climent VI expedeix la butlla *Coelestis rex regum* (7 de novembre) mitjançant la qual erigeix en diòcesi les illes Afortunades i nomena primer bisbe el carmelita fra Bernat. Tenim notícia, l'any 1352 de la preparació d'una nova expedició finançada per dos mercaders mallorquins, Joan Dòria i Jaume Segarra. S'hi enrolen 30 missioners i dotze indígenes canaris que havien estat instruïts prèviament en la fe cristiana per tal d'evangelitzar els seus compatriotes. El papa atorga tota mena d'indulgències i gràcies espirituals als expedicionaris i Pere III els ofereix suport i protecció. L'expedició, tot i que amb un

caire predominantment missioner, tenia, a la vegada, una voluntat política evident, per tal com el capità Arnau Roger, era investit amb les facultats d'un governador si les circumstàncies hi acompanyaven, autoritat que li era atorgada com a vassall del rei català. L'expedició va partir cap a les Canàries però no disposem de més informació.

Més endavant tenim notícies de l'expedició de 1362 amb vaixells catalans i mallorquins que va desembarcar a la badia de Gando i que va caure en poder dels guanxes que, en principi, els tractaren benignament.

Tenim notícia, també, d'una expedició militar mallorquina de 1366 al capdavant de la qual hi trobem Joan de Mora. L'expedició tenia un objectiu molt definit: desallotjar de l'arxipèlag un enemic no identificat de la Corona. Joan de Mora pren la iniciativa de *motu proprio* però té el suport reial com consta en un document conservat dirigit al drassaner reial de Mallorca pel rei Pere III.

Una altra de l'any 1370 patrocinada per Bertran de Marmand i Pere d'Estrada. Sabem que hi anaven, clergues, frares mendicants i indígenes cristianitzats. Una altra del 1386, amb missioners eremites.

Els viatges són, com es desprèn d'aquestes informacions, continuats.

Les Canàries, protectorat català al segle XIV (III)

El bisbat del Telde

Tornem ara on havíem començat. Recordem que el nom del bisbat del Telde havia quedat, després del segle XV, com a única reminiscència de la fascinant aventura dels marins i comerciants catalans i mallorquins a l'Atlàntic sud en una època que prefigurava la gran època dels grans viatges europeus del segle XV a l'Àfrica i Amèrica. Una aventura, els ecos de la qual es perdrien en la boira del temps durant segles, injustament silenciats per la conquesta castellana de les Canàries del segle XV, única que sembla merèixer el premi de la posteritat historiogràfica, tot i que els castellans, quan ocupen les illes, troben vestigis de la presència catalana i els primers cronistes, com en el cas del franciscà Pierre Boutier, capellà de l'expedició de Jean de Bethencourt-Gadfier de Lasalle (1402), en fan esment.

Hem vist que l'any 1351, el papa Climent VI, mitjançant la butlla *Coelistis rex regum* (7 de novembre) erigeix en diòcesi les illes Afortunades i nomena primer bisbe el carmelita fra Bernat. El bisbat rebrà el nom de la "ciutat" indígena de Telde a l'illa de Gran Canària on els primers missioners s'instal·larien.

El bisbat va quedar sota la dependència directa de la Santa Seu. La butlla de creació assenyalava com a àmbit territorial del bisbat la totalitat de l'arxipèlag. La diòcesi perviuria per espai de més de 50 anys. Coneixem 4 bisbes de Telde:

1. Bernat (1351) Entre 1352 i 1366 ens trobem amb un buit documental. Sabem que Bernat és traslladat a Sardenya i que fins el 1361 no hi hauria nou bisbe
2. Bertomeu (1361). Sembla que la seu és vacant entre 1362 i 1369
3. Bonanat Tarí (1369)
4. Jaume olzina (1392). Sembla que residiria entre 1392 i 1393.

El bisbat és un bisbat de caire missional, és a dir, un tipus de bisbat propi de països infidels. Al segle XIV, també eren bisbats missionals els erigits en països que havien estat cristians i que havien caigut en mans de l'islam (per exemple, la diòcesi del Marroc, que es remunta al segle XIII). Com hem dit, els bisbats missionals estaven sota la sujecció directa dels pontífexs i, en aquest cas, el fet que la butlla *Coelistis* no declari el bisbat de la Fortuna sufragani de cap altra, així ho confirma.

Tanmateix, la influència catalana en aquest bisbat és força clara a partir de la documentació de què disposem. La implicació dels catalans i mallorquins en les empreses missionals canàries es palesa i el suport del rei és inqüestionable. Ho hem vist el 1352 i ho veurem en la implicació decisiva dels bisbes de Barcelona, Guillem de Torrelles, i de Tortosa, Jaume d'Aragó en l'elecció dels bisbes i en les empreses evangelitzadores a partir de 1362 quan sembla que queda vacant la diòcesi del Telde. Per cert, cal dir que en aquesta ocasió, com en altres, catalans i mallorquins volen escampar el missatge dels evangelis mitjançant la llengua dels indígenes que haurien après els missioners o amb la col·laboració d'intèrprets indígenes cristianitzats que havien après català a Mallorca.

L'historiador canari, Antonio Rumeu de Armas es pregunta si el mateix Pere III no hauria recomanat, de manera personal, la creació d'aquesta diòcesi. No seria estrany pensar-ho perquè ja ho havia fet en una ocasió com a mínim, el 1347, quan sol·licita a Climent VI l'erecció d'un bisbat similar al de Marroc, el de Bugia i proposa com a bisbe Arnau Batlle. Pere III i Joan I van promocionar una política evangelitzadora de les illes que hauria servit de cobertura a un projecte més ambiciós d'establiment d'una zona d'influència comercial i política en aquella zona de l'Atlàntic.

En opinió de Rumeu de Armas, per poder dur a terme una activitat missional duradora calia una ordre règia expressa o un compromís tàcit entre navegants i mariners, circumscrits a l'àrea política de la Corona d'Aragó, de mantenir un inalterable estat de pau a l'illa. Seria absurd pensar que un assaig d'acció missional concebut sobre la base d'una acció pacífica, sense altra arma de conquesta que la creu redemptora i prescrivint la força i la violència, es pogués cohonestar amb els crims terribles i les rapinyes que les ràzzies piràtiques causaven a la vista i la consideració dels indígenes.